

A *dz* és a *dzs* státusához a mai magyar fonémarendszerben*

1. A címben jelzett kérdés előfordulása szerint igen ritka jelenséget érint. (Ady összes verseinek több mint félmillió fonémája között mindössze 13 *dz*-t és 5 *dzs*-t találtunk; Arany eddig feldolgozott félmillió fonémányi költői szövegeiben 25 *dz*-t és 2 *dzs*-t.) Éppen ez a vonzó a rendszerező elme számára: a kis anyag jól áttekinthető, sokan is szóltak eddig hozzá a kérdéshez. Így hát e mennyiségileg súlytalan problémán jól be lehet mutatni egyes mai fonológiai eljárásokat. Az alábbiakban elsősorban ez a célunk — és nem a kérdés eldöntése (még kevésbé egyes gyakorlati, például helyesírási kérdések döngetése — bár megpendíteni természetesen ezeket is meg fogjuk).

2. A *dz* és a *dzs* státusával kapcsolatban nyelvészeti irodalmunkban jelenleg a következő álláspont látszik uralkodni:

A *dz* és a *dzs* mássalhangzórendszerünk két legújabb, ezért még legkevésbé megszilárdult, de kétségtelenül önálló, fonéma értékű tagja. Mind a *dz*, mind a *dzs* a középmagyar kor végén, pontosabban a XVI. század utolján jelent meg a magyarban (lásd Bárczi 1954, 101). A *dzs* oszmán-török jövevényszavakkal került nyelvünkbe. A *dzs*-t tartalmazó szavak átvételekor először hanghelyettesítés történt, majd a *dzs* is meghonosult, annál is inkább, mert bizonyos fonetikai helyzetekben (például a *cs*-nek zöngés mássalhangzóhoz való hasonulásakor) már amúgy is létezett. A *dzs* önálló mássalhangzó státusát a török jövevényszavak mellett (pl. *handzsár*, *lándzsza*, *fíndzsza*, *dzsida*) az angol jövevényszavaknak a XIX. század eleje óta növekvő csoportja is megerősítette: pl. *dzsenti*, *dzsem*, *dzsungel*, *dzsezz*, *dzsip*, *dzsudó*, *dzsiu-dzsicu*, *lemberdzsek*, *dzseki*, *dzsigg*, *dzsembori*, *dzsóker*, *bridzs*, *bridzselni* stb.

Mint hogy a *dzs* szókezdő, mássalhangzó utáni, szóvégi és intervokális helyzetben egyaránt előfordul, disztribúciója a magyarban az egyes mássalhangzó disztribúciójának felel meg, tehát annak feltételezése, hogy mássalhangzórendszerünk önálló elemévé vált, indokoltnak látszik.

A *dz* esetében már kevésbé meggyőző az a megállapítás, hogy a XVI. század végére szintén tagja lett a magyar mássalhangzórendszernek. Ami

* A szerzők őszinte köszönetüket fejezik ki Péter Mihálynak, aki a kéziratra számos hasznos észrevételt tett.

a [ʒ] hangot illeti, az a *kócból, táncba*-féle alakokban már nyilvánvalóan korábban is létezett. Ami a XVI. század végétől adatolható, az nem más, mint a „dz” mássalhangzókapcsolat létezése. Bárczi Gézátnak minden bizonyossággal az indította arra, hogy a megjelenő dz kapcsolatot új mássalhangzóként értékelje, hogy feltételezte: az esetek többségében affrikálódással keletkezett, így: *mazzag* → *madzag*, *bozza* → *bodza*. A *vakarószik* típusú igék esetében azonban azt is lehetségesnek tartotta, hogy a *vakarószik*-féle alakok *d*-je és *z*-je került egymás mellé a két nyílt szótagos tendencia következtében, tehát a *d* + *z* mássalhangzókapcsolat hasonult geminált *dz*-vé. Az *edz dz*-je talán zöngésüléssel keletkezett az *ötszeni—etszeni*-ből — vö. *ötteni, ötvös* (lásd Bárczi 1954, 101). Kázmér Miklós a *madzag, bodza* esetében sem az affrikálódást, hanem az eredeti *zz*-nek *dz*-vé való elhasonulását tartja valószínűnek (Kázmér 1962). A *dz* — legalábbis eredetileg — hangkapcsolat jellegére utal az a tény is, hogy a *dz*-t tartalmazó szavak közül többnek *zd*-s nyelvjárási változata is van (például a nyelvterület számottevő részén *bodza* helyett *bozda* él); hiszen a *zd* csak *d* + *z* mássalhangzókapcsolatból jöhetett létre hangátvétellel, egyeshangból nem. — A *dz, dzs* fonémaként való kezelésében szerepet játszhatott az a megfontolás is, hogy „van zöngétlen párjuk”, velük tehát mintegy lyukakat tölthetünk be a magyar fonémarendszerben. Ám akkor a *kapj* végén hallható [χ] is fonéma lehetne, és még ehhez hasonló meglepetésekben lehetne részünk.

A *dz*-nek és a *dzs*-nek a korábbi nyelvtudat szerinti státusára a grammatikák és a helyesírási gyakorlat alapján következtethetünk vissza, mivel a magyar helyesírási rendszer alapjaiban fonéma-jelölő. Mint ismeretes (vö. Kázmér 1962), a magyar grammatikák megoszlottak a tekintetben, hogy a *dz* és a *dzs* része-e a magyar mássalhangzórendszernek, vagy sem. A Tudományos Akadémia 1846-os *A magyar nyelv rendszere* című grammatikája, valamint Riedl Szende és Szvorényi József nyelvtanai (Riedl 1859, 1684 [sic!]; Szvorényi 1876) csak *dzs*-t, illetve korabeli, az 1903-as iskolai és az 1922-es akadémiai helyesírási reformig érvényben levő helyesírással „ds”-t tartottak számon. A helyesírási gyakorlat egységesen a *dz*-nek mássalhangzókapcsolatként való értékelését mutatja, hiszen a hosszú [ʒ] hangot tartalmazó szavak egyetlen „dz” betűkapcsolattal íródtak, a „d” és a „z” között választódtak el, s hasonulás esetén a *j* csak a *z*-hez hasonult; tehát a *csókolódzik* és alakjai (*csókolódzik, csókolódzék*) a *játszik, ját-szik, játsszék* írásmódját követték. (A *dzs* esetében, minthogy a *dzs* többnyire szó elején és mássalhangzó után fordul elő, a helyesírás kevésbé útbaigazító. Mindenesetre a „ds”-nek „dzs”-vel való felváltását 1903-ban, illetve 1922-ben általában a *dzs* egyetlen fonémából két fonémává való átértékelése jelének tekintik.)

Az 1954-es helyesírási reform e hagyományokkal szemben úgy foglalt állást, hogy a *dz* és *dzs* két, illetőleg három jeggyel jelölt egyeshang és egyetlen fonéma (lásd Deme 1955b, Bárczi 1955). Következésképpen a „dz”-nek és „dzs”-nek helyesírási rendszerünkben pontosan úgy kellene viselkednie, mint a „ty”-nek, „gy”-nek, „cs”-nek stb., tehát ha hosszan ejtjük, az első elemének kettőződnie kellene (pl. *maddzag*); ugyanígy az első elemnek kellene kettőződnie a toldalékos-hasonulásos alakokban is (pl. *csókolóddzék, a bridzsel*); s elválasztáskor a két, illetve három jegynek mindig együvé kellene kerülnie (pl. *madz-dzag*) (vö. Deme 1955b, Bárczi 1955). Egyelőre és kompromisszumként azonban az 1954-es reform az inter-

vokális helyzetű, nem toldalékos-hasonulásos „dz” és „dzs” írását és elválasztását változatlanul hagyta, tehát így: *madzag*, *mad-zag*; *bridzselni*, *brid-zselni*.

3. A *dz* és *dzs* helyesírásának megreformálása során fő indítékként azt hozták fel, hogy az eszközfonetikai vizsgálatok tanúsága szerint az affrikáták képzésük és akusztikai hatásuk tekintetében közelebb állnak az egyeshangokhoz, mint a hangkapcsolatokhoz (vö. Deme 1954, 1955a, 1955b; Bárczi 1955), tehát a *dz* és a *dzs* státusát a nekik megfelelő hangszegmentum alapján döntötték el. Igen expresszívén tükröződik ez például az alábbi megfogalmazásban: Az affrikátákat „fonematikusan egyetlen hangnak tartja mindenki a magyartól egészen az inkáig” (Deme 1953, 71).

Közvetlen reflexiónk erre az állításra csak az lehet: alkalmasint nincs a világon fonológiai iskola, amelyik nem tesz különbséget a hang és fonéma között épp abban az értelemben, hogy — mondjuk — a *dz* szegmentum számos nyelvben előfordulhat, de esetenként, az egyes konkrét rendszerekből kiindulva kell eldöntenünk, hogy ez ott egy fonéma-e vagy kettő; külön fonéma-e; fonológiailag hosszú-e; stb. A [ʒ] hang, hangkapcsolat stb. valóban meglehet számos nyelvben, és csak fül, magnetofon, szonográf stb. kérdése, hogy felfedezzük;¹ annak a kérdésnek az eldöntésében viszont, hogy ez mely nyelvekben külön fonéma, más jellegű, bár a konkrét-természettudományos mérésekkel kapcsolatot tartó, tulajdonképpeni lingvisztikai stb. megfontolásoké a többé-kevésbé döntő szerep. És itt már árnyalatok lehetségesek; a vélemények és tények többsége a tulajdonképpeni lingvisztikai, funkcionális, logikai szempontoknak szokott nagyobb teret biztosítani: (a) Trubeckoj a *Grundzüge* I, 3.-ban ezt írja: „Ha a fonéma meghatározásakor a hangból indulunk ki, bűvös körbe kerülünk” (Trubetzkoy 1939, 37), ugyanígy számos más helyen is e könyvben; (b) immár a közös nyelvészeti kultúránk síkjára süllyedtek le az olyan tények, mint hogy a japánban az *l* és az *r* egyazon fonéma reprezentánsai, számos más nyelvben azonban két különböző fonémáéi; vagy hogy mind a magyarban, mind az oroszban vannak palatalizáltan képzett hangok, ám csak az utóbbi rendszerében tekintjük őket külön fonémáknak; és így tovább; (c) a klasszikus prágai iskolához igen hasonlóan a mai moszkvai iskola szerint egy felsőbb szinten, a morfológiában betöltött szerepe dönti el valamely szegmentumról annak fonéma voltát; (d) lényegében ugyanígy érvel a generatív elmélet (erről alább). Viszont nagyobb szerepet szán a konkrét fizikai valóságnak valamely szegmentum fonéma-státusa meghatározásakor a leningrádi iskola (vö. pl. Matuszevics 1976, 32—41). E bonyolult helyzetet legárnyaltabban Telegdi Zsigmond érzékelteti: „A fonéma tulajdonságai fizikai tulajdonságok; de hogy egy adott nyelvben mely tulajdonságok jellemezzék, »tesznek« egy fonémát, ezt csak úgy állapíthatjuk meg, hogy egybevetjük a nyelv hangjait, és pedig nemcsak anyagi természetük, hanem nyelvi szerepük (funkciójuk) tekintetében . . .” (1964, 57).

¹ Kivált a *dzs* pusztá füllel hallhatóan is valóban „két hang” például számos (minden?) orosz beszélőnél: [pʲidʒak], semmiképpen sem *[pʲijak]; az oroszban tehát Trubeckoj II, 3. A első szabálya értelmében a *dzs* semmiképpen sem lehetne egy fonéma (Trubetzkoy 1939, 50). Ezen kívül esetleg van egy [ʒ] hang is, a [č] hasonlított realizációja helyén: ночь была — но[ʒ] была; vö. Bolla 1981, 54, 96/144).

Mi tehát a fonéma és létezik-e még egyáltalán? E kettős kérdésre válaszolva csupán az előző bekezdésben mondottakat kell kissé explicitebbé tennünk. (i) Egyes iskolák (Trubeckoj, Moszkva, Prága) felfogása szerint a fonémát funkciója (Moszkva: egy magasabb rétegben, a morfológiában betöltött szerepe) határozza meg. Tehát nem annyira hangtípus, mint inkább a morféma legkisebb építőköve. (ii) Más iskolák (így Leningrád) szerint a fonéma inkább hangtípus. (iii) A transzformációs generatív (TG) elmélet az 1970-es évekig, Schane emlékezetes cikkéig (Schane 1971) soha nem élt a fonéma terminussal; a TG grammatikák fonológiai komponense fonémák és hangok helyett a mássalhangzóknak és a magánhangzóknak a rendszeres fonológia (másként morfofonológia), valamint a rendszeres hangtan síkján való megvalósulásait tartja számon. — Mutassuk be két magyar példán, miként vélekednének azokról az (i)–(iii) képviselői. Íme:

	(i)	(ii)	(iii)
[ãd̄']	/ãd + j/ fonémák	/ãd̄'/ fonémák	/ãd + j/ a rendszeres fonológia szintjén
[hinč]	/hinč/ fonémák (a tő végén fonémael hasonulás, módjel e szóalakban ø; e tényeket a szótár rögzíti)	/hinč'/ fonémák	/hint + j/ a rendszeres fonológia szintjén; ebből ciklikusan működő szabályok hozzák létre a [hinč] fonetikai alakot

Látható, hogy (i) mintegy köztes helyet foglal el (ii) és (iii) között. Nem túlságosan nehéz tehát (i)–(ii) kompromisszumos álláspontot elfoglalni (bár ezt kivált a moszkvaiak tagadják, vö. Reformatszkiij 1970 passim: épp azért kerülhetett sor az ünnepélyes tagadásra, mert igen érdekes és értékes összeegyeztetési kísérletek jelentek meg). Ugyanígy elképzelhető az (i) és (iii) bizonyos egyesítése (efféle állásponton vannak e sorok írói). Mutassunk rá az (i) és a (iii) közötti eltérés okára és megoldására. Az (i) szerint csak az élő, az egész rendszert átölelő mai fonetikai szabályok működhetnek a fonémák hangrealizálása során (például: zöngéesség szerinti asszimiláció; a hangsúlytalan magánhangzók redukciója az oroszban stb.); a történetileg motivált változásokat a szótár rögzíti az egyes lexémák mellett (épp ilyen a magyarban is, egyes szláv nyelvekben is a /t/–/č/ változás; jellemző az erről szóló Kniezsa (1962) címe: „A t, d hangok ósmagyar és ómagyar palatalizációi”). A (iii)-ban viszont ciklikus szabályok biztosítják a /d + j/ végső soron (a hangok szintjén) hosszú [ãd̄']-ben való realizálódását, a /t + j/ hol [t̄']-ben ([lãt̄'ã]), hol [š̄]-ben ([lãš̄ã]), hol meg éppen [č̄]-ben ([hinč̄]) való realizálását. A szabályoknak úgy kell megfogalmazva lenniük, hogy minden szükséges változtatást idejében végrehajtsanak. Mutassunk rá itt két, szempontunkból a következők számára kardinális fontosságú szabály, illetve szabálymózzanat mikori/mikénti működésére. Ez a két szabály, illetőleg szabálymózzanat a „nyújtás” vagy „geminálás”, valamint a „rövidülés”. A hagyományosan geminálásnak nevezett jelenség hozzátétőlegesen úgy fogalmazható meg, hogy ha egy mélyebb síkról két mássalhangzó-szegmentumot olvasztunk össze (mint itt: /t + j/), akkor a létrejövő homogén mássalhangzó hosszú lesz — vö. [lãš̄], [tãnič̄]. Ha a geminált mássalhangzót mássalhangzó követi vagy előzi meg, még egy

szabály alkalmazására sor kerül: a rövidülésére — vö. pl. [hinč], [lašd]. E szabály működése minden bizonnyal független a geminációtól — vö. to[lt]artó, sü[lt]észta — bár az efféle példákban a morfémahatár bizonyos beszélőknél és bizonyos mértékben gátolhatja a szabály végbemenetelét. A nyúlás és rövidülés szabályaival leírt jelenséget a hagyományosabb grammatikák így fogalmazták volna meg: a két fonémából összeolvadt mássalhangzó intervokális vagy V/_/# (posztvokális szóvégi) helyzetben geminálódik. (Deme 1971–72-es gemináta-elmélete tehát jól beleillik a (iii)-ba.) Más kérdés, hogy milyen feltételek esetén hoznak létre a ciklikus szabályok [č]-t, és mikor [š]-et a /t + j/-ből — ezzel itt nem kell foglalkoznunk. Felépíthetjük például szabályainkat úgy, hogy (a) mássalhangzó után a /t + j/ [č]-t ad: /hint + j/ → [hinč]; (b) az -ít képzős igékben a *t* előtt a rendszeres fonológiai reprezentációban egy mássalhangzót tételezünk fel (jelöljük ezt „x”-szel): /tānīxt + j/; s ez az (a) értelmében ezt adja: [tānīč] [egyáltalán nem baj, hogy ebben a feltételezésben némi nyelvtörténeti igazság is rejlik]; (c) a nem valódi (feltételezett) mássalhangzókat kidobjuk: [tānīč] → [tānič] (d) a transzformációs ciklusban csak ezután léphet működésbe a rövidülés szabálya (ha előbb működött volna, a [tānīč]-ban is végbement volna, tehát az x mássalhangzó kido-bása után a következő helytelen alakot kapnánk: *[tānič].)

Erdemes egy pillantást vetnünk a nyújtó (gemináló) szabály fordítottjára is. Ha intervokális vagy posztvokális-szóvégi helyzetben hosszú mássalhangzót találunk a hangok szintjén, az vagy e szabály értelmében jött létre két mélyebb szintű elemből; vagy már eleve a mélyebb szinten is egy hosszú mássalhangzó állt ott; tehát az összefüggés fordítva nem szükségszerű. Az *utca* népetimológikus írásképet viszont az tette lehetővé, hogy valóban: felszíni hosszú intervokális affrikáta gyakran két elemre megy vissza; nem hat természetellenesen az intervokális affrikáta mélyebb szinten való kételemes felfogása.

4. Mi következik mindebből a dz státusát illetően?

4.1. Van-e a mai magyar rendszerben /dz/ (azaz /z/) fonéma? Szépe (1969) alapján a kérdést a következő módon ábrázolhatjuk. A rendszeres fonológiai reprezentációban a lexémát alkotó morféma egymástól elhatárolva, alapalakjukban szerepelnek. Betűik az úgynevezett osztályozó megkülönböztető jegyek (például mássalhangzós, magánhangzós, zöngés, lágy stb.) egy-egy halmazának szimbólumai, tehát egy olyan osztályozó mátrix szegmentumainak felelnek meg, melynek sorait az osztályozó megkülönböztető jegyek univerzális halmazából az adott nyelvre jellemzők alkotják. Hogyan írhatók le a dz-t tartalmazó lexémák célszerűbben: ha a rendszeres fonológia szintjén a dz-t egyetlen szegmentumnak tekintjük (a), vagy ha két szegmentumnak vesszük (b)? (Ügyanezt könnyen el lehetett volna mondani a trubeckoji—prágai—moszkvai terminológiával is, amint erre föntebb utaltunk; a kérdés viszont értelmetlen a leningrádi rendszerben.) (Lásd az 1. táblázatot.)

A leírás adekvátsága szempontjából mindkét megoldás egyenértékű, hiszen minthogy a (b) kiinduló szerkezeten kötelezően végbemennek a /d/ és a /z/ összeolvadását és geminációját előidéző szabályok, mindkét esetben ugyanahhoz a fonetikai reprezentációhoz jutunk: [mázg].

a)

	/m/	/ã/	/z̃/	/ã/	/g/
magánhangzós	-	+	-	+	-
mássalhangzós	+	-	+	-	+
hátsó	-	+	-	+	+
kerekített	+	-	-	-	-
felső	+	-	+	-	+
alsó	-	+	-	+	-
hosszú	-	-	+	-	-
pergő	+	-	-	-	+
lágú	-	-	-	-	-
érdes	-	-	+	-	-
orrhangú	+	-	-	-	-
folyamatos	-	+	-	+	-
zöngés	+	+	+	+	+

b)

	/m/	/ã/	/ã/	/z/	/ã/	/g/
magánhangzós	-	+	-	-	+	-
mássalhangzós	+	-	+	+	-	+
hátsó	-	+	-	-	+	+
kerekített	+	-	-	-	-	-
felső	+	-	+	+	-	+
alsó	-	+	-	-	+	-
hosszú	-	-	-	-	-	-
pergő	+	-	-	-	-	+
lágú	-	-	-	-	-	-
érdes	-	-	-	+	-	-
orrhangú	+	-	-	-	-	-
folyamatos	-	+	-	+	+	-
zöngés	+	+	+	+	+	+

Ahhoz sem kell a *dz*-t a rendszeres fonológia szintjén egyetlen szegmentumnak tekintenünk, hogy a *madzag* és a *vadzag dz*-je közti fonetikai különbséget előállítsuk, hiszen a rendszeres fonológiai reprezentációban a morfémathatárok is szerepelnek, azok is befolyásolják a fonológiai szabályok működését. A morfémathatár ugyanúgy, ahogy a *hátszél* esetében, a *vadzag*-féle lexémákban is megakadályozza a zár- és réshang összeolvadását. A *madzag* és a *vadzag dz*-je közti fonetikai különbség a *metszi* és a *hátszél tsz*-je közti különbség teljes megfelelője.

Mint hogy mindkét rendszeres fonológiai reprezentáció adekvát rendszeres fonetikai leírást eredményez, végül azt vizsgáljuk meg, van-e különbség a két megoldás között a magyar mássalhangzórendszer rendszerszerűsége, koherenciája tekintetében. (Az elmondandókra vö. a 2. táblázatot is.) Amennyiben a rendszeres fonológia síkján egy külön /z/ mássalhangzót is feltételezünk (hagyományosabban: ha a *dz*-t külön fonémaként kezeljük), ezzel egy olyan tagot adunk hozzá a magyar mássalhangzók rendszeréhez, melyre a többi mássalhangzóval ellentétben egyedül jellemző, hogy nem foglal el sem szókezdő, sem mássalhangzó utáni helyzetet, s hogy intervokálisan és posztvokális szóvégen mindig hosszú, mássalhangzó előtt mindig rövid. (A 2. táblázat ennek ellentmondó adatai látszólagosak. Tiszta szókezdő helyzetben csak e betű teljes görög nevében fordul elő: *dzéta*,

2. táblázat

X \ Y	XdzY (100 = 86)			XdzsY (100 = 40)		
	V	C	∩	V	C	∩
#	1 1,16	∅	1 1,16	17 42,50	∅	1 2,50
C	1 1,16	∅	∅	10 25,00	∅	∅
Ũ	20 23,26	2 2,33	2 2,33	8 20,00	∅*	1 2,50
Ū	52 60,47	7 8,14	∅	3 7,50	∅	∅

Az adatok G. Varga (1977) alapján. *Ezen az adatgyűjteményen kívül persze előfordul, pl.: *bridzsben*. Rövidítések: X – bal környezet, Y – jobb környezet, ∩ – szóhatár, C – mássalhangzó, Ũ – rövid, Ū – hosszú magánhangzó.

szókezdő s egyben szóvégző helyzetben ugyanez: *dz* mint betűnév; ám mint valaminek a *neve*, tehát metanyelvi használatban persze az égvilágon minden előfordulhat. Az olyan tulajdonnevek, mint *Dzerzsinszkij*, *Dziga* (Vertov) nyelvünkbeli státusa sajátos; meglétükkel – ha ugyan „megvannak” – aligha lehetne komolyan érvelni valaminek a fonéma-státusa mellett. Végül az ugyancsak egyetlen C_V helyzet: *brindza* az ÉrtSz. szerint „rég, ritka”, megvan mellette a *brinza* tájnyelvi alakváltozat is.) (A KSz. ez utóbbit nem hozza, a *dz*-s alakot tekinti egyetlennek s egyben tájnyelvinek.) Meg kell az igazság kedvéért említenünk, hogy nem erősítik felfogásunkat az újabbban jelentkező *péndz*, *bendzin*, *szendzáció*-féle alakok, vö. Kázmér (1962), Abafi (1975). A [3] hangnak a fenti rendszerben „ad hoc” tulajdonságokként jelentkező sajátosságai viszont mind szükségszerűen fognak következni, ha a [3] hangot egy zármássalhangzó és egy spiráns egymásutánjából vezetjük le; tehát ha ez utóbbi lehetőséget választjuk, megoldásunk nemcsak a leírás, hanem a magyarázat szintjén is adekvát lesz (explanatorily adequat).

A fenti érvelésben implicite benne van az is, hogy a *dzs* viszont fonéma. Bár még a *dz*-nél is ritkább valamivel (ugyannezen a nagyságrenden belül, vö. 1. is: ott a szövegbeli, míg a 2. táblázaton a szótárbeli gyakoriságot látjuk), épp a kritikus (szókezdő, mássalhangzó utáni: *dzsámi*, *dzseki* . . .; *bandzsi*, *bendzsó*, *lembérdzsek* . . .) helyzetekben nyugodtan előfordulhat. Igaz, hogy abban a két példában, amelyben nem konzonáns környezetben áll (*bridzs*, *bridzsel*; *hodzsa*) hosszú, tehát összeolvadást és geminációt is feltételezhetnénk (a többi esetben, tehát konzonáns környezetben pedig rövidülést), de e két-három példa súlya nem ér fel például a szókezdő *dzs*-t tartalmazó szavak tömegének súlyával, amelyekben a /d/ és /ž/ fonémák egymásutánját a magyar nyelv törvényszerűségei nem engednék meg.

Szemere (1969) és G. Varga (1970) felmérései azt mutatják, hogy az egyetemre jelentkezők és az egyetemi hallgatók nagyobb része – jöllehet már

az 1954-es helyesírási reform bevezetése után tanult meg írni — a *dz*-t tartalmazó szavak írásakor a *dz*-t mássalhangzókapcsolatként kezeli, tehát a *dz*-nek egyetlen mássalhangzóként való felfogása ellentétben áll a művelt beszélők nagy részének nyelvi intuíciójával. A nyelvi intuíciónak és a leírás rendszerének a diszharmoníája önmagában még nem baj, a leírás maga ettől még lehet jó vagy rossz. A mi felfogásunk szerint azonban itt nincs szó ilyen diszharmoniaról.

4.2. Két helyesírási megfontolás.

Az első, mellékesebb. 1954 körül valószínűleg kissé sietve tekintettük a *dz*-t fonémának, illetve vontuk le ennek rögtön helyesírási konklúzióit is. Ezen azonban ma már kár lenne változtatni (sőt, egyenesen káros, ha mégoly kevés esetet érintően is, de ide-oda táncolni a helyesírásban). A /*dz*/ írásos tükröztetése legalább együvé került a szerintünk is külön fonémaként kezelendő /*dzs*/-ével; ez célszerű.

A második, lényegesebb. Az MTA Helyesírási Bizottsága többször vitatta a „*dz*” — „*z*” és kettőzése kérdését. (Az ügy szempontjából eredménytelenül — ám sok érdekes anyagot és gondolatot felvetve, így a tudomány számára mindenképpen haszonnal.) A vitát megindító írásos anyagban éppen úgy, mint az üléseket megelőző szokásos kollegiális körkérdésben, majd a vita alatt így vetődött fel a kérdés: „Maga ezt hogy mondja: *vakaród[ʒ]ik* vagy *vakaró[ʒ]ik*?” (E kérdésfeltevésben ludas e sorok íróinak egyike is, mint a Helyesírási Bizottság tagja.) Holott miért érdekes az, hogy egyikünk vagy másikunk ezt hogy m o n d j a (akár a lakosság teljes megkérdezése alapján: hány százalék hogyan mondja)? Hiszen helyesírásunk alapelve a szóelemző (vagy fonológikus — ez itt mindegy, erre részletesebben vö. Papp 1973), tehát közvetlenül nem a kiejtés kell, hogy érdekeljen bennünket, hanem a kérdéses szegmentum fonéma-státusa, ha csak nem akarunk egy újabb „ejtés szerinti” kivételsoportot létrehozni; ám ez a kétely akkor fel sem merült egyikünkben sem.

Láttuk, a TG elemzés amellet szól, hogy a *vakaródzik*-féle szavak rövid /*d*/ és /*z*/ fonémákat tartalmaznak, tehát eszerint a *vakaródzik* írásmód a logikus. De közelítsük meg a problémát a prágai—moszkvai iskola szemszögéből is. A kérdést tulajdonképpen leszűkíthetjük: függetlenül attól, hogy a *dz* egy fonéma-e vagy kettő, elegendő csupán a hosszúság kérdésében döntenünk ahhoz, hogy a helyesírást megfelelően szabályozhassuk. A válasz prágai—moszkvai stílusban fogalmazva: valószínűleg komplementáris disztribúció van a „hosszú” és a „rövid” variánsok között e helyen: mássalhangzó mellett (előtt, után) e szegmentum csak rövid hangban realizálódik; egyébként hosszúban. Vagyis mássalhangzós és nem mássalhangzós környezetben ugyanazt a fonémát (fonémacsoportot) kell feltételeznünk, ennek hosszúságáról-rövidségéről azonban semmit sem tudunk mondani. Nem mondhatjuk azt, hogy hosszú (igaz, azt se mondhatjuk, hogy rövid). Mivel írásrendszerünkben a hosszú a „markírozott”, itt azzal semmiképp sem élhetünk; — rövid fonémákat kell jelölnünk. Jellemző az ejtésbeli ingadozás is: ahol valami fonológiaiilag „se nem hosszú, se nem rövid”, ott azután viszonylag széles határok között ki-ki „azt mond, amit akar”. Véleményünk szerint ez az elvi magyarázata a Helyesírási Bizottság e kérdésben lefolytatott vitája eredménytelenségének; nyugodtan megjósolhatjuk: ha ugyanilyen helytelenül (fonémák helyett a hangokra) fogjuk

feltenni továbbra is a kérdést, akkor a vita vég nélkül (= a mai magyar fonéma- vagy helyesírási rendszeres gyökeres megváltozásáig) fog ugyanilyen intenzitással (és eredményességgel) folyni.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Angol Nyelvi és Irodalmi Tanszék,
Budapest

és
Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Orosz és Szláv Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen

Felhasznált irodalom

- E. Abafi Erzsébet. Egy mai hangváltozásról: *Magyar Nyelvőr* 99. 170–171 (1975).
A magyar helyesírás szabályai. Tizedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1954.
A magyar nyelv rendszere. Közrebocsátá a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1846.
Bárcei Géza: *Magyar hangtörténet*. Bp., 1954.
Uő. Az elválasztás: Benkő Loránd (szerk.). *Helyesírásunk időszerű kérdései*. Bp., 1955. 99–103.
Bolla Kálmán: *A Conspectus of Russian Speech Sounds*. Bp., 1981.
Chomsky, N. The phonological component: *Current issues of linguistic theory*. Hága, 1964.
Deme László: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Bp., 1953.
Uő. Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához: *Magyar Nyelvőr* 78. 285–307 (1954).
Uő. A betűk: Benkő Loránd (szerk.). *Helyesírásunk időszerű kérdései*. Bp., 1955. 24–32.
Uő. A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez: Hajdú Péter és Nyíri Antal (szerk.). *Nyelvészeti dolgozatok* 108. 89–99 (1971–1972).
Fábián Pál (szerk.): *A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája*. Bp., 1956.
Kázmér Miklós: *A magyar affrikátaszemlélet*. Bp., 1961.
Uő. Még egyszer a dz, dzs hangról és betűről: *Magyar Nyelvőr* 86. 24–32 (1962).
Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. Bp., 1953.
Uő. A t, d hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi: *Magyar Nyelv* 63. 305–312 (1962).
Lazicius Gyula: *Bevezetés a fonológiába*. Bp., 1932.
Martinet, A. Un ou deux phonèmes?: *Acta Linguistica* 1. 97–103 Koppenhága, 1939.
Matuszevics, M. I.: *Современный русский язык Фонетика*. Moszkva, 1976.
Nagy J. Béla. Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez: *Magyar Nyelv* 51. 113–119 (1955).
Uő. Válasz Szemere Gyulának: *Magyar Nyelv* 52. 84–89 (1956).
Papp Ferenc. Hang, fonéma, betű és a teljes magyar ábécé: *Magyar Nyelvőr* 97. 324–331 (1973).
Reformatszkij, A. A.: *Из истории отечественной фонологии*. Moszkva, 1970.
Riedl Szende: *Magyar nyelvtan*. Pest, 1684 (sic!).
Uő: *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan*. Prága–Lipcse, 1859.
Schane, S. A. The phoneme revisited: *Language* 47. 503–521 (1971).
Szántó Éva. A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban. *Magyar Nyelv* 58. 449–458 (1962).
Szemere Gyula. Helyesírásunk új szabályzata: *Magyar Nyelv* 51. 102–113 (1955a).
Uő. Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához: *Magyar Nyelv* 51. 491–495 (1955b).

- Uó. A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból: *Magyar Nyelvőr* 93. 84—92 (1969).
- Szépe György. Az alsóbb nyelvi szintek leírása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6. 359—468 (1969).
- Szvorényi József: *Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra*. Bp., 1976. 4. kiadás.
- Telegdi Zsigmond: *Bevezetés a nyelvtudományba*. II. rész. Bp., 1964.
- Trubetzkoy, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*. Prága, 1939.
- G. Varga Györgyi. Néhány megjegyzés a dz fonémáról: *Magyar Nyelv* 66. 227—231 (1970).
- Uó: *A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából*. Bp., 1977. Kézirat.
- Vachek, J. (szerk.): *A Prague school reader in linguistics*. Bloomington, 1964.